

ЙОЗЕФ РОТ І УКРАЇНА: ДАВНО ВТРАЧЕНА ВІТЧИЗНА ЧИ ВИТВІР ХУДОЖНЬОЇ УЯВИ АВТОРА

У статті досліджено роль та місце України у творчості австрійського письменника Йозефа Рота з точки зору його фактичного походження, становлення його полікультурної особистості та витоків його творчості. Розглядається також проблема самоідентифікації письменника та відстежується вплив України як культурного ландшафту в ранніх і пізніших його творах.

Подібно тому, як канула в Лету Велика Римська імперія, залишивши у спадок людству велетенський культурний пласт, давши поштовх розвитку літератури, мистецтва, відійшла в історію колись велична і могутня імперія Габсбургів, не витримавши тягаря внутрішніх протиріч та Першої світової війни, залишивши по собі безсмертні творіння митців слова, образу та звуку. Така участь епох, величних імперій, що підвладні лише об'єктивним законам часу та історії. Але не канули в Лету безсмертні творіння письменників і поетів, художників і композиторів-співців прекрасного та вічного.

Вже не одне десятиріччя Україна, зокрема Галичина, привертає до себе увагу дослідників літератури, особливо з країн, які свого часу входили до складу Австро-Угорської імперії. Поширення набули публікації антологій галицької літератури авторів, життя яких минуло на цій території, як, наприклад І. Франко, В. Стефаник, Б. Шульц; тих, для кого Галичина – край дитинства і ранньої юності – К.Е. Француз, Л. фон Захер-Мазох, Й. Рот, Ю. Вітлін; письменників, які вже в зрілому віці відвідали Галичину – Г. Тракль, М. Коцюбинський, Ф. Краузер та інші. Вплив Галичини, а також України загалом на творчість австрійського письменника Йозефа Рота викликав жвавий інтерес і став предметом дослідження багатьох зарубіжних: Д. Бронзен, К. Маґріс, Ф. Гаккерт, Д. Ігнаськ, Г. Лунцер та ін., та вітчизняних авторів: Ю. Прохасько, Ю. Бедрик, І. Андрущенко та інші, але кінцевої одностайності у вирішенні поставленої проблеми так і не було досягнуто.

Отже, мета даного дослідження – простежити роль та вплив України як фактичної вітчизни, терену формування ментально-емоційної сторони особистості на творчість австрійського письменника Йозефа Рота. Актуальність звернення до детальнішого вивчення творчості Йозефа Рота зумовлена його глибинним розумінням проблем, поневірянь та страждань українського народу, вмінням проникнути в його духовну та історичну сутність, осягнути нелегкість та суперечливість політичної і національної ситуації, двоїстість України, що виражається в територіальних розходженнях, з одного боку, та духовній цілісності країни, з іншого боку, характерних не тільки для історичного минулого, а й для сьогодення нашої країни.

Австрійський письменник Йозеф Рот став не лише безмовним свідком загибелі імперії, а й сам опинився у вирі бурхливих подій, ставши вигнанцем, але вигнанцем нізвідки, вигнанцем без батьківщини. Хвилі історії несли його по всій Європі: Прага, Варшава, Берлін, Брюссель, Амстердам, Відень, Цюрих, Париж

Він відчув себе емігрантом ще перед 1938 роком, коли "аншлюс" відібрав у нього останній уламок батьківщини. Блискавкою розпачу вдарив крах імперії письменника. В одному з листів перших повоєнних років до свого колеги Отто-Форста де Батталья знаходимо такі рядки автора: "Найсильнішим моїм переживанням була війна і загибель батьківщини-єдиної, яку я будь-коли мав: Австро-Угорської монархії" [1: 443]. Ця думка стала своєрідним життєвим кредо Йозефа Рота, змушувала його знов і знов на сторінках своїх творів повертатися до давно зниклого і навіки втраченого світу Австро-Угорщини. Причому головний акцент у його творах робиться саме на впорядкованості і гармонійності життя простих мешканців, яких вміло веде по життю милосердний монарх. Безпечно, надійно і захищено пливе по життю корабель імперії, з легкістю оминаючи рифи і підводні ями на своєму шляху до спокою, стабільності і щастя. Та разом з тим твори автора сповнені неймовірною реалістичністю і зовсім не схожі на хвалебні гімни Австрійській імперії. І навіть риторичний знак питання на останній сторінці роману "Гробівець капучинів", як і саме запитання: "Wohin soll ich jetzt, ein Trotta?...", здається доречним, очевидним, ніби поставленим самим життям [2: 189]. Мабуть, не одне змучене серце, подібне Йозефу Роту, болісно защеміло при цих словах, які були своєрідним словесним виразом німих страхів і потаємних думок багатьох мешканців могутньої колись імперії. Йозеф Рот – епічний оповідач світу, сагу якого він написав [3: 308].

Занепад імперії здається невідворотною загибеллю всіх цінностей, гарантій і можливостей стабільного, впорядкованого життя. Блукаючи світом, його змучена, пошарпана, самотня душа так і не змогла знайти надійного прихистку і, врешті, назавжди замовкнувши 27 травня 1939 року в Парижі, вже на порозі ще однієї з найжахливіших катастроф людства – Другої світової війни,

назавжди забрала з собою так і не розгадану до кінця таємницю особистості Йозефа Рота та його унікальних, хоча ще й не таких відомих широкому загалу творів.

Чим же стала для Рота Україна: давно втраченою вітчизною, краєм безтурботних і щасливих дитячих мрій, адже автор народився в Східній Галичині, уламком імперії Габсбургів чи витвором його творчої уяви? Можна лише припускати, але однозначної, вичерпної відповіді нема.

Біограф Йозефа Рота Давид Бронзен, глибоко проаналізувавши фізичні та душевні митарства, що випали на долю письменника і невідступно супроводжували його на ниві життя, дав таке трактування тісного зв'язку Рота з Україною: "З цією вітчизною, - писав він, - до якої вже не могло бути ніякого повернення, його пов'язували туга та зречення, любов та ненависть, гордість і сором. Рано покинувши її, він шукав свою втрачену вітчизну на багатьох станціях своїх безперервних блукань мандрівками найвіддаленіших країн Західної Європи. І він віднайшов її у своєму художньому відтворенні східного світу" [4: 43].

Деякі дослідники схиляються до думки, що Галичина, а отже і Україна, цікавила і приваблювала автора перш за все як країна, де жили євреї. Саме східноєвропейське містечко могло стати прихистком для цієї нації вічних блукачів, особливо в межах австрійської території.

Для Йозефа Рота, тобто відповідно до його власного висловлювання – для "католика з єврейською ментальністю", саме Австро-Угорська монархія стала справжньою вітчизною. Лише така держава, що була своєрідним симбіозом чужих мов, націй, культур, релігій та традицій, могла бути терпимою і толерантною до всіх народів, і водночас досить консервативною, щоб зберегти життєво важливі ознаки і приписи кожної нації, що населяли її територію. Це видавалося автору єдиною можливістю, "золотою серединою" між еміграцією на Захід та поверненням на "святую землю предків", адже ні того, ні іншого сам Рот ніколи не схвалював. Підтвердженням цього є історія покаліченої, трагічної долі Менделя Зінгера та його родини, блискуче втілена автором у романі "Іов". Покинувши рідну волинську землю у пошуках нової заокеанської, він і в далекому Нью-Йорку почувався "російським євреєм". Для нього мали значення не хиткі, змінювані державні території, засади, а щось глибше, постійне, навіки сховане у найпотаємніших закутках його душі, що визнає і сам автор: "Тепер Менделеві здавалося, що він навіки залишив у Цухові самого себе" [5: 75]. Та пояснення інтересу та звернення автора до слов'янської тематики лише тим, що тут проживали євреї, є надто вузьким, однобоким і тому неповним.

Інші дослідники вважають, що звернення Рота до України мало ідейне підґрунтя. Як зауважив Фріц Гаккерт, Рот, поділяючи погляди Освальда Шпенглера, віддавав перевагу близькому до природи селянству, бо його "обминають історичні події, і це дозволяє йому уникнути історичних катастроф" [6: 893]. Україна була і лишається країною з дуже глибоко вкоріненими селянськими традиціями, розвинутою культурою села. Тому Рота так сильно вабила Україна. Але ж героями його романів є не лише селяни, а й вихідці з різних прошарків суспільства, що населяли українські землі.

В одному з публіцистичних творів автора "Українська меншина" знаходимо таку характеристику українського народу: "Він відійшов від цивілізації далі, ніж російський після революції і ніж (трохи давніше) польський. Він темний, убогий, розділений і чудовий" [7: 168]. Особливо захоплювала автора українська пісня, зачувши яку кожен мимоволі стримує подих, і душею лине назустріч дивовижним акордам: "Ці пісні – найкраще за все, що я чув на Сході Європи. Вони – то таке просте вираження природи, як трава на луках і дівчина, що жне серпом. Вони такі самі прості, як зубчасті барвисті візерунки на комірі і манжетах сорочок, які носять серед народу і на яких темний, майже коричневий багрянець чергується з чорною блакиттю грозових хмар" [7: 168].

Та більшість дослідників наводять термін "літературна вітчизна". Мабуть, вдалий термін – ніби поєднання його творчості і життя. Однак, гадаю, і він не пояснює невидимого зв'язку Йозефа Рота з Україною, тому що цей зв'язок знаходиться за межами словесної площини, а радше в площині духу.

Україна – це невід'ємна частина самого Рота, така ж, може не до кінця усвідомлена навіть ним самим, частина його душі, як і Габсбурзька монархія.

Одинадцять з шістнадцяти його романів, а також ряд публіцистичних праць пов'язані з нею. Найчастіше Україна у письменника асоціюється з Галичиною. Мандруючи разом з автором цим краєм, невідступно і уважно стежачи за летом його думки, знайомлячись з жителями, перед нашим духовним зором постає і закарбується в пам'яті наступна картина: "Галичина самотня, забута світом, але не ізольована; вона – заслана, проте не відрізана; в ній більше культури, ніж можна припустити, зваживши на брак каналізацій; багато безладдя і ще більше дивного. Багато хто знає її з часів війни, однак тоді вона ховала своє обличчя. Вона не була краєм. Вона була етапом або фронтом. Але в неї є власна втіха, власні пісні, власні люди і власний блиск, сумний блиск знеславленої" [7: 155]. Однак, уважно простеживши, ми помітимо, що місцем дії багатьох творів є не завжди історична Галичина. Іноді це Волинь чи Поділля, при тому, що майже вся Волинь відносилася до Росії і лише західна частина Поділля належала Австрії. Тому вже саме поняття має більш широке, узагальнююче значення, ніж та вузька історична територія, яку називали "Галичиною". Це теж по своєму

символічно, своєрідний спосіб збалансувати, поєднати дві частини власної душі, які по суті були для автора частинами одного цілого. Причому Йозеф Рот часто зображує Волинь як щось близьке, рідне його серцю, а його Галичина, навпаки, часто постає як щось чуже, відстале. У романі "Марш Радецького" – це своєрідне місце заслання для молодого лейтенанта Карла Йозефа фон Тротти.

Галичина була однією з колишніх австрійських провінцій, тобто одним з уламків імперії, який у поєднанні з подібними собі, автор прагнув скласти як мозаїку, що допоможе відродити з небуття і цілісну величну імперію, адже держава, на думку Рота, спирається, перш за все не на центр, а на периферію. Граф Хойницький, носій цієї думки автора, у романі "Гробівець капуцинів" запевняє: "Дух Австрії не в її центрі, а на периферії... Австрійська субстанція реалізується й весь час живиться провінціями нашої держави" [2: 18].

Тобто Україна у Йозефа Рота найчастіше мислиться як невід'ємна, відносно самостійна, та все ж частина Австро-Угорської монархії. У силу своєї темності, невпевненості та нерішучості, це єдино можливий вихід для українського народу, вважає Йозеф Рот: "Якщо примусити себе простодушно гадати, ніби нації в Європі живуть у чітко розділених між собою регіонах, мов на шахівниці, то не можливо збагнути, чому такий великий народ просто пущено в непам'ять і чому терени, які він посідає, не намагаються об'єднати, а знову і знову роз'єднують. Українці, що живуть у Росії, в Польщі, в Чехословаччині, в Румунії, далекі, заслужили свою власну державу, як і кожний з тих народів, які ними владарюють. Однак у підручниках, з яких беруть знання землеміри, що ділять світ, українці вирізняються не так ясно як насправді, – і в цьому їхня згуба" [7: 164].

Таким же суперечливим, як і особистість самого Йозефа Рота – єврея з українським корінням та австрійською сутністю, було і його ставлення до України: частини монархії чи незалежної держави? У його творах Галичина, а значить і Україна – дволика, наче монета: з одного боку – це батьківщина, земля миру, гармонії, злагоди, неповторної природи, з іншого – чужина, земля загрози, боліт, занепаду, загибелі, несправедливості, вигнання і розпачу, арена Першої світової війни.

Отже, ставлення Йозефа Рота до України в цілому назавжди залишилося двоїстим: іноді захопленим, радісним, а іноді різко негативним, засуджуючим і навіть ворожим. Його твори, як і особистість та життя автора, пронизані парадоксами. Гострі, іронічні реалії життя, ліричність, багата палітра почуттів і їх відтінків, містицизм, переплітаючись на сторінках його творів, яскраво демонструють нам непохитні висоти професіоналізму та майстерності письменника.

Відвідавши в 1926 році східну Україну, він захоплювався неповторною красою нашої землі. Образи українських сіл, цих "неповторних дитячих снів світу", він назавжди ніжно плекав у глибині серця. Згадуючи греко-католицьке свято в одному з українських сіл, автор пише: "Увесь світ повнився світла, блакиті, небеса перетворювалися десь удаліні на якусь вузьку срібну смужку, якою вони, здавалося, ніби прикраса, обвивалися круг землі. Все було ясне, у світі не було ані тьмуніць, ані двозначних барв, ані лихих передчуттів" [7: 167].

У своїх нарисах Йозеф Рот високо оцінив і українське мистецтво: "Українське мистецтво – цілком самобутнє, з яскраво вираженими національними рисами, і не має нічого спільного ні з російським, ані з польським, тим паче – з татарським. Але цей феномен цікавий сам по собі: варто нації втратити державну незалежність, як вона починає панувати в оперетах і вар'єте" [7: 163]. Без сумніву правдиві слова. Боляче і гірко лише від того, що здобувши, нарешті, таку бажану незалежність і самостійність, ми, українці, не рідко приймаємо все як даність, і поринувши в світ суєти, повсякденної дріб'язковості, забуваємо шанувати цей безцінний дар, здобутий для нас ціною болі і страждань наших предків.

Український народ у часи Рота був безправним, беззахисним, позбавленим цілісної, справжньої батьківщини. Це не могло залишити його байдужим: "У тій Європі, де якомога більша самостійність націй була найвищим принципом укладання мирних договорів, поділу територій та заснування держав, європейські та американські знавці географії не повинні були допустити, щоб великий, тридцятимільйонний народ був розбитий на кілька національних меншин і змушений жити у складі різних держав" [7: 164].

Йозеф Рот був свідком краху величної імперії Габсбургів, жахить Першої світової війни і помер 1939 році на порозі ще однієї з найстрашніших катастроф людства – Другої світової війни. Автора пронизував панічний страх і ненависть до гітлерівського нацизму. Єдиним порятунком для нього була не активна боротьба, а втеча, втеча у міцну, неприступну фортецю свого внутрішнього світу та власних спогадів. Тому все пов'язане зі зниклою імперією Габсбургів було святим і недоторканим, а все національне автоматично ставало ворожим, націоналістичним. Саме в цей час він написав статтю "Український націоналізм – німецький патент", де прирівняв український націоналізм до сіонізму Теодора Герцля. Він ґрунтується на спротиві, а не на позитивній ідеї, вважав Рот. Прагнення українців до незалежності, пробуджене німцями чи росіянами на противагу Польщі, сприймалося автором різко негативно, як один з проявів націоналізму.

Австро-Угорську імперію часто називали "кляптиковою монархією". Коли ж вона розпалася, цими кляптиками стали, вочевидь, не лише території окремих держав чи їх частини, а певною мірою й люди, що пропустили всі ці події через власний розум, душу, почуття, врешті через власне життя. Таким був і видатний романіст ХХ століття Йозеф Рот, який, на відміну від простих, безмовних у своєму горі мешканців імперії, виразив свій біль може і не в активному протесті, та в не менш дієвому – власній невмирущій творчості.

У своїх творах Йозеф Рот створив своєрідний ностальгійний образ Галичини та України в цілому, оповитий незримим серпанком авторської уяви. Перспектива подальшого дослідження заданої проблеми полягає у пошуку міжкультурних впливів у духовному середовищі націй, їх культур та взаємин, що характерні не лише для творчості Йозефа Рота, а і для нашого буття в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Battalia Otto de Forst / Joseph Roth. Wanderer zwischen drei Welten // Frankfurter Hefte. – 1952. – Hf. 6. – 443 s.
2. Joseph Roth. Die Kapuzinergruft. – Köln : Kiepenheuer& Witsch, 2000. – 189 s.
3. Claudio Magris. Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur. – Wien, 2000. – 414 s.
4. David Bronsen. Joseph Roth. Eine Biographie. – Köln: Kiepenheuer& Witsch, 1974. – 713 s.
5. Roth J. Werke in 6 Bänden. – Köln, 1989 – 1991.
6. Hackert F. Nachwort // Roth Joseph, Werke. – Bd.5. – 893 s.
7. Рот Й. Білі міста: Вибране / Авт. передмови Ю. Бедрик. Пер. та упоряд. І. Андрущенко. – К.: Смолоскип, 1998. – 216 с.
8. Горбач А. Г. Українські мотиви у творчості Йозефа Рота // Сучасність.– 1965. – № 5-6.
9. Андрущенко І. Йозеф Рот або ностальгія з галицьким присмаком. – К.: Центр інновацій та розвитку, 1999. – 26 с.
10. Українська література в Австрії, австрійська – в Україні. (Матеріали міжнародного симпозиуму). – К.: Брама ЛТД, 1994. – 174 с.

Матеріал надійшов до редакції 04.02. 2008 р.

Иванчук Т.В. Иосиф Рот и Украина: давно потерянная родина или плод художественного воображения автора.

В статье исследованы роль и место Украины в творчестве австрийского писателя Иосифа Рота с точки зрения его фактического происхождения, становления его поликультурной личности и истоков его творчества. Рассматривается также проблема самоидентификации писателя и отслеживается влияние Украины как культурного ландшафта в ранних и более поздних его произведениях.

Ivanchuk T.V. Joseph Roth and Ukraine: Long Ago Lost Motherland or Fruit of Author's Artistic Imagination.

The article deals with the role and place of Ukraine in the creative work of the Austrian writer Joseph Roth from the viewpoint of his actual origin, formation of his polycultural personality and sources of his creative work. The problem of self-identification of the writer is also considered and the influence of Ukraine as cultural landscape in his early and later works is traced.